

М. О. Дудніков,
канд. філол. наук, доцент

ІСТОРИЧНА ПРОЗА В КОНТЕКСТІ ЖАНРОВИХ МОДИФІКАЦІЙ

В статье на основе анализа научной литературы определены и охарактеризованы жанровые модификации исторической прозы. Среди разновидностей исторического романа выделены такие, как: военно-исторический, социально-исторический, историко-биографический, историко-приключенческий, историко-бытовой и др.

Ключевые слова: жанр, жанровые модификации, историческая проза, исторический роман.

У статті на підґрунті аналізу наукової літератури визначено та схарактеризовано жанрові модифікації історичної прози. Серед різновидів історичного роману виділено такі, як: воєнно-історичний, соціально-історичний, історико-біографічний, історико-пригодницький, історико-побутовий тощо.

Ключові слова: жанр, жанрові модифікації, історична проза, історичний роман.

Basing upon the review and analysis of the scientific literature the article characterizes genre modifications of historical prose. It distinguishes such historical novel variants as war-historical, socio-historical, biographic-historical, adventure-historical, historical novel of everyday life and some others.

Key words: genre, genre modifications, historical prose, historical novel.

Однією з причин еволюції жанру історичного роману є його природна здатність відчувати зміни, які постійно відбуваються в соціумі. Відтворення цих змін додає нових властивостей історичній прозі, що інтенсивно формує елементи жанрової структури. Тому потреба в дослідженні формування жанрових модифікацій історичного роману та їх теоретичному осмисленні.

Мета статті – визначити та схарактеризувати жанрові модифікації історичної прози.

Через співвідношення в романі документального матеріалу (фактажу) та вимислу і домислу, наявності історичних чи вигаданих персонажів, а також дидактичних елементів, імпліцитного чи експліцитного виявлення авторської позиції стосовно історичних подій у творі, трансформаційних часопросторових процесів можна встановити класифікацію жанрових модифікацій історичного роману. Різні «пропорції» та «дозы» цих інгредієнтів творять різні жанрові модифікації (різновиди). Слід зазначити, що в розмежуванні понять «домислу» та «вимислу» немає єдності в позиціях науковців.

Із цього приводу Б. В. Томашевський (1890–1957) писав: «...ніякої логічної й чіткої класифікації жанрів зробити не можна. Їх розмежування завжди історичне, тобто справедливе лише для певного історичного моменту; крім того, їх розмежування проходить відразу по декількох ознаках, причому ознаки одного жанру можуть бути цілком різної природи, і логічно не виключати одна одну» [16, с. 162]. Деякі жанри сягають своїм корінням у далеке минуле, аж до античності, а інші з'явилися в наш час у неусталеному виді. Вони постійно змінюються.

Важливим критерієм для виділення історичного роману серед інших романних жанрів, найбільш істотною ознакою власне історичного оповідання є дистанція між подіями та часом писання про ці події.

Зафіксовано декілька поглядів стосовно визнання тексту як історичного. В. Скотт у вступі до свого першого історичного роману «Уверлі, або Шістдесят років тому» (англ. Waverley, 1814) визначив відстань у 60 років, тобто відрізок часу, який охоплює середній період життя людини. Отже історичними, за поглядами В. Скотта, є тільки ті події, які ні письменнику, ні більшості його сучасників не можуть бути відомі з власного досвіду. О. А. Анікст в «Історії англійської літератури» пропонує наступну класифікацію історичних романів В. Скотта: а) історичні романи з минулого Шотландії; б) з історії Англії [4, с. 257–270].

До того ж, просторова класифікація збігається з часовою: перший цикл розповідає про недавні події, другий – про більш віддалені часи. С. М. Петров писав, що «в історичному романі завжди визначається дистанція між письменником і темою його часу, відчувається історичний підхід до предмета з боку художника, який дивиться на те, що він зображує, як дослідник, який відтворює минуле. Предметом історичного роману, як правило, є історичне минуле, яке розуміють як вже завершену в своєму розвитку певну епоху» [13].

Співвідношення історії та сучасності є головним компонентом при визначенні специфіки історичного жанру. Часова межа, яка приводить роман

до історичних ознак, не виявлена, можливо, саме тому Г. Лукач не радить відокремлювати цей вид роману від інших, бо «не можна знайти жодної суттєвої проблеми ні за змістом, ні за формою, яка зустрічалась би тільки в історичному романі» [9, с. 154].

Отже, питання щодо історичних законів, їх виявлення та систематизації так і залишається відкритим. В. В. Агеносов образно висловився з цього приводу, згадавши «диявола-мислителя» – химеру, що знаходиться на вершині собору Паризької Богоматері: «У фігурі “диявола з горбатим носом”, із немічними руками, із висунутим над звірячою губою язиком прихований символ історії, завжди глузливої, яка розвивається без будь-яких законів за волею диявола-випадка» [1, с. 174].

Але науковці не припиняють дослідження жанру історичного роману, в дискусіях будуються сучасні класифікації історичних художніх творів. Наприклад, І. П. Варфоломеев виключив із своєї класифікації тематичний принцип, приділивши значну увагу типам вимислу. Значущість вимислу, на думку дослідника, полягає в тому, що письменник, аналізуючи дійсність, відтворює нові художні факти. Він нібито поєднує в єдиний цілісний конгломерат реальні та вигадані факти. І. П. Варфоломеев пропонує власну класифікацію історичного роману: історико-романтичний, історико-реалістичний, історико-нарисовий. При подальшому дослідженні на підґрунті диференціації історичних романів учений виокремив наступні їх різновиди: воєнно-історичний, соціально-історичний, історико-біографічний, історико-пригодницький, історико-побутовий тощо [7].

Грунтовну класифікацію історичних романів запропонувала С. Андрусів [3]. Прозові твори історичної тематики дослідниця поділила на три групи: історико-художні, художньо-історичні, художньо-документальні. Для кожної групи властивий свій тип вимислу і художнього узагальнення. Так, для першої – романтичний; для другої – конкретно-реалістичний із можливим виключенням романтичних і умовних форм узагальнення; для третьої – образно-нарисовий (публіцистичний тип вимислу). Слід звернути увагу, що дослідниця в своїй класифікації акцентує увагу на другому складникові – «художній», «історичний», «документальний».

Для романів історико-художньої групи, на нашу думку, характерний показ переважно вигаданих героїв, а реальних осіб або зовсім немає, або вони перебувають на другому плані та слугують для твору перепусткою в історичний жанр, підсилюють історичну інтенсивність зображуваного. Документ, історія відіграють другорядну роль, відсунуті на другий план, досліджені поверхово.

Художньо-історичним творам теж притаманні вигадка й домисел, але надзвичайно важливе місце посідають документ, історична фактографія, історично-наукові дослідження зображуваного часу, а також авторський вибір, рецепція. Саме такі твори і є історичними романами в науковому розумінні цього терміна. У них переважають конкретно-реалістичні форми самого життя, хоча в їх тканину вільно вмонтовуються лірико-романтичні й умовні елементи.

У межах групи художньо-історичних романів С. Андрусів виділила такі їх різновиди: по-перше, за тематикою й характером досліджуваного матеріалу (соціально-історичний, воєнно-історичний, культурно-історичний, побутово-історичний, історико-сучасний); по-друге, за широтою охоплення життєвого матеріалу (панорамний, роман-хроніка великих подій чи одного життя, гомоцентричний, який можна поділити на біографічний, роман-сповідь); по-третє, за ступенем художнього узагальнення (роман із проєкцією на сучасне, роман-реконструкція, роман-ілюстрація) [3].

Незважаючи на те, що роман важко піддається класифікаціям, ми спостерігаємо велику кількість його модифікацій: автобіографічний, біографічний, готичний, детективний, історичний, крутіський, науково-фантастичний, пригодницький, соціально-побутовий, тенденційний, роман у віршах, фантастичний, філософський тощо.

У художній практиці останніх десятиліть утвердилися жанрові типи синтетичного характеру, які важко віднести до будь-якого жанрового різновиду. М. М. Льницький указує: «Розробка нових жанрових модифікацій в історичній прозі, містячи в собі момент іманентного розвитку форм, зумовлена... потребами змісту: розширення проблематики, збагачення духовного світу персонажів, що мимоволі кладе на палітру нові барви, нові відтінки. Подолання історичною прозою суворої регламентації в темах, підходах, жанрах, яке спостерігається у творах про минуле, розширює сферу ідей і форм» [11, с. 354].

Саме це подолання «суворої регламентації» в історичній романістиці зумовлює розширення системи характеротворення персонажів, а відтворити характер – це намалювати живу й рухому історію суспільства.

Зауважимо, що вже на ранній стадії розвитку епосу в ньому виникли національно-історичні жанри. в яких особистість є активним учасником подій національного життя, тобто з характером пов'язані мотиви морально-духовних пошуків у мінливій суспільній атмосфері.

Л. П. Александрова в монографії «Радянський історичний роман. Типологія і поетика» (1987) за основу поділу бере композиційні функції історичної особи. Тому дослідниця пропонує саме такий типологічний ряд: а) власне історичний (головні герої є дійсно історичними постатями); б) художньо-історичний (значні події минулого висвітлені через долі вигаданих персонажів; в) історико-біографічний (події співвіднесені з життям головного героя / видатної особистості/ й обмежені його тривалістю) [2].

Виходячи із специфіки історичного конфлікту та його трансформації в конфлікт художній, власну класифікацію історичної прози пропонує й А. Г. Баканов у монографії «Сучасний зарубіжний роман» (1989). Дослідник розрізняє романи: історично-соціальний, історично-філософський, історично-біографічний; вважає за можливе вести мову про історично-документальний та історично-фольклорний романи. Говорячи про основи типології історичного роману, А. Г. Баканов зазначає: «Як побудувати типологію сучасного історичного роману, уникаючи схематизму й водночас намагаючись урахувати більшість наявних жанрових моделей? На наш

погляд, перше, що потрібно при цьому з'ясувати, – це ставлення автора до історії. Наскільки правдиво художником відтворена історична картина. ... Значний масив творів про минуле відразу розпадається на книги дійсно історичного характеру і праці, що мімікують під історичні» [5, с. 23]. Це досить важливе для нашого дослідження судження щодо визначення критеріїв типології історичного роману. Саме авторське ставлення до історії додає історичному роману суттєвої значущості.

У художній літературі першої третини ХІХ ст. Н. Д. Тамарченко виокремлює такі різновиди історичного роману: авантюрно-психологічний (В. Скотт), авантюрно-філософський (В. Гюго), народно-епічний (М. В. Гоголь) [15].

Д. Пешорда в науковий обіг вводить новий типологічний поділ історичного роману, який складається з чотирьох основних типів: класичний (або справжній) історичний роман, романтичний історичний роман, модерний історичний роман та постмодерний історичний роман [14, с. 160-162].

Наведені вище модифікації самі дослідники пропонують розглядати лише як умовний робочий прийом, що допомагає визначити загальні тенденції розвитку історичної прози. Вони не претендують на вичерпність, співвіднесеність із кожним окремо взятим твором, а також на використання їх у кожній письменницькій роботі. Зрозуміло, що надумані категорії, відірвані від живого життєвого матеріалу, не будуть мати природного розвитку. Перелік запропонованих науковцями модифікацій можна продовжити.

Так, основною ознакою ретроспективного історичного роману є погляд у минуле, але це минуле може й не бути пов'язане з історією в широкому розумінні (за відсутністю насиченого історичного факту або історичного конфлікту). Це минуле подається статично, без динаміки, в ретроспективному творі не вистачає такого компонента, як історизм.

Роман про недавнє минуле також не можна визначити як історичний, оскільки це фактично віддалена на незначну відстань сучасність, а, на думку І. К. Горського, «сучасність не може відноситися сама до себе як минуле до теперішнього, а без цього співвідношення виключається історичний аспект розгляду явищ» [8, с. 27].

Ось чому в принципі неможливий історичний роман про сучасність. Іноді критики закликають дивитися на речі «історично», а не вважати твори історичними через часову дистанційність. Але як би ми на сучасні речі не дивилися історично, – саме час формує та структурує історію. З цього приводу влучно висловився Бомарше: «Час – є чесною людиною... ось час мені й покаже, хто бажає мені зла, а хто добра» [6, с. 273].

Окремо стоять романи з елементами історичного синхронізму. Персонажі подібних творів живуть у декількох історичних вимірах. Синхронічний метод в історії передбачає зіставлення одночасних подій, що відбуваються в різних народів і різних країнах. Вони часто входять до складу фантастики історичної – різновиду фантастичної літератури.

В історичній фантастиці намітилось три головні різновиди: а) альтернативна історія (контрфактична історія); б) криптоісторія (таємна історія; англ. secret history); в) сакральна (містичний напрям).

В основі творів «альтернативної історії» покладено так зване контрфактичне моделювання, висловлене формулою «що було б, якби?». В основу альтернативної історії – географічний або часовий принцип. До географічного принципу належать альтернативні твори, написані на підставі своєї (вітчизняної історії) та чужої (зарубіжної) історії. Часовий принцип покладено в основу творів про альтернативне минуле й альтернативне недавнє минуле. Існує український варіант термінологічної назви «альтернативна історія» – так звана «якбитологія», запропонована журналістом Д. Шурхалом [17]. Проблему дослідженням художніх творів «альтернативної історії» займається також О. В. Желіба [10].

Можна також зазначити, що об'єктом вивчення альтернативної (контрфактичної) історії є все те, що залишається «поза лаптунками» сучасної офіційної історіографії.

Жанр альтернативної історії досить популярний, тематичний ряд має такі сюжети: а) німцям і росіянам у 1941 році прийшлося разом воювати проти інопланетян (наприклад, Гаррі Норман Тертлдав (англ. Harry Norman Turtledove), цикл «Друга Світова: новий баланс» (1990-1996)); б) в Америці XIX ст. воюють між собою не мешканці Півдня та Півночі, а США воює проти Англії (Гаррісон); в) у Другій світовій війні перемогли німці (А. Г. Лазарчук «Усі здатні тримати зброю»); г) Сталін став порядною, доброю людиною і дожив до наших днів (роман «Орфей і Ніка» А. Валентинова з трилогії «Око сили» про 1937-1938 рр. Зазначимо, що в останньому творі простежуються варіації на тему міфу «Про доброго товариша Сталіна». Автор залишає право читача на домисел і на співтворчість. Викривлення ходу історії (хроноклазм – від англ. chronoclastm – термін, який походить від грецьких слів – chrono (час) і clasm (поламаний), тобто дослівно означає – «злам часу») стало популярним при написанні історичних романів сучасними авторами.

За часів перебудови (кінець 1980-х років) з'явився такий різновид історичної фантастики, як «криптоісторія» («таємна історія») – жанр фантастики, який ґрунтується на фантастичному припущенні, що реальна історія людства не та, яку ми знаємо. Справжня історія була забута, прихована або сфальсифікована. Витоки цього терміна пов'язані з однойменною книгою візантійського історика Прокопія Кесарійського (лат. Procopius Caesarensis, грецьк. Προκόπιος ο Καισαρεύς; між 490 і 507 – після 565), в якій він писав про закулісне життя видатних людей.

На Заході давно існує поняття «secret history», хоча в окремий напрям фантастики «таємна історія» не виокремлюється. Особливу увагу фантастів-«криптоісториків» привернула історія СРСР XX ст. Тривала фальсифікація історичних подій цього періоду призвела до нагальної потреби «ревізії» історії. Разом із правдивими фактами з'являлися епатажні сюжети: одні письменники переконували суспільство у величчї власного минулого, інші – нівелювали ці історичні перемоги. У «криптоісторичних» романах саме реальні персонажі минулого складають основу твору.

У сучасному вітчизняному літературознавстві термін «криптоісторія», за однією з версій, закріпився тому, що друзі (українські письменники-фантасти Д. Громов та О. Ладиженський, творчий псевдонім Генрі Лайон Олді) харківського письменника Андрія Валентинова (справжнє ім'я – А. В. шалько), охарактеризували його творчість

Існує формула криптоісторії: «Чапаєв не тонує у річці Урал». Сутність її полягає в показі минулих подій таким чином, ніби вони й насправді відбувались.

Певних обертів набирає сакральна історична фантастика (містичний напрям). Автори таких творів переконують читачів у існуванні надприродних сил, які стають певним лакмусовим папірцем щодо перевірки моральних якостей людей. Критика намагається визначити сакральну фантастику більш конкретно: «богопошукова література», «християнський реалізм», але термін «сакральна фантастика» найбільш усталений. Часто виникненню сакральної (містичної) історії сприяють якісь зовнішні сили: або це експеримент учених (машина часу), або втручання надприродних сил (Бога або диявола). Подібні сюжети французький філософ, антрополог, етнолог Л. Леві-Брюль (1857-1937) назвав «містичною партиципацією» [12, с. 130-140].

Підкреслимо, що партиципація (франц. participation – співучасть, співпричетність) – це брюлевське поняття, яке означає основний закон «пралонгічного мислення» – повна байдужість до логічного закону протиріч, коли допускається поєднання протилежностей в одному уявленні.

Пояснення історичних епізодів є дійсно фантастичними, оскільки вони містять сюжетні лінії, пов'язані з інопланетянами, з представниками негуманоїдної раси (наприклад, мислячі ящери), демони, які втручаються в реальне життя людей.

Таким чином, історичний роман досить активно розвивається, породжуючи нові модифікації, вивчення яких дозволяє виокремити систему типологічних груп, які фіксують самотність певних життєвих реалій та індивідуальність авторського світосприйняття. Він має величезну перспективу розвитку, а тому потребує уваги науковців як один із найпопулярніших і продуктивніших жанрів історичної прози.

Список використаних джерел

1. Агеносов В. В. Литература русского зарубежья (1918–1996) / Владимир Вениаминович Агеносов. – М.: Тера. Спорт, 1998. – 543 с.
2. Александрова Л. П. Советский исторический роман. Типология и поэтика / Лидия Павловна Александрова. – К.: Вища школа, 1987. – 158 с.
3. Андрусів С. Мости між часами (Про типологію історичної прози) / Стефанія Андрусів // УМЛШ. – 1987. – № 8. – С. 14–20.
4. Аникст А. История английской литературы / Александр Абрамович Аникст. – М.: Гослитиздат, 1956. – 580 с.
5. Баканов А. Г. Современный зарубежный исторический роман / Андрей Георгиевич Баканов. – К.: Изд-во при Киевском гос. университете издательского объединения «Выща школа», 1989. – 184 с.
6. Бомарше П. Пьесы. «Безумный день, или Женитьба Фигаро»: [комедия] / Пьер Огюстен Бомарше; [пер.]. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 416 с.
7. Варфоломеев И. П. Типологические основы жанров исторической романистики: классификация вида / Иван Павлович Варфоломеев. – Ташкент: Фан, 1979. – 168 с.

8. Горский И. К. Исторический роман Сенкевича / Иван Константинович Горский. – М. : Изд-во «Наука», 1966. – 308 с.
9. Железнова В. Проблема жанра исторического романа в современном литературоведении / В. Железнова // Проблемы поэтики. – Алма-Ата, 1980. – 276 с.
10. Желіба О. В. Альтернативна історія: методика використання в навчальному процесі / О. В. Желіба // Література та культура Полісся / [відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко]. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – Вип. 39: Історія та культура Полісся й України в сучасному науковому сприйнятті. – С. 52-58.
11. Льницький М. М. Людина в історії: (Сучасний історичний роман) / Микола Миколайович Льницький. – К. : Дніпро, 1989. – 356 с.
12. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление / Л. Леви-Брюль ; [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер и В. В. Петухова]. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – С. 130140.
13. Петров С. М. Русский советский исторический роман / Сергей Митрофанович Петров. – М. : Современник, 1980. – 412 с.
14. Пешорда Д. Жанрові модифікації сучасного історичного роману: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.01.06 «Теорія літератури» / Дамір Пешорда ; Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2001. – 174 с.
15. Тamarченко Н. Д. О своеобразии русского исторического романа («Князь Серебряный» А. К. Толстого) / Н. Д. Тamarченко // Вопросы теории и истории русской литературы: межвузовский сб. науч. трудов. – Брянск, 1994. – С. 97–107.
16. Томашевский Б. В. Теория литературы. Поэтика: [учебное пособие для вузов по направлению «Филология», специальностям «Филология» и «Литературоведение»] / Борис Викторович Томашевский ; [коммент. С. Н. Бройзмана]. – М. : Аспект-пресс, 1996. – 334 с.
17. Шурхало Д. Українська «якбиТОлогія»: Нариси альтернативної історії / Дмитро Шурхало. – [2 вид. : доп. і перероб.]. – Львів : ЛА «Піраміда», 2007. – 318 с.